July Cycle (2026) Journal of Sanatana Dharma ¦ Volume 2 ¦ Issue 1 ¦ 2026

ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या समालोचनात्मकमीमांसा

श्री विकास गुरिकार् [1]

सारांश

अयं शोधप्रबन्धः ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या समालोचनात्मकमीमांसां निरूपयति। वेदान्तपरम्परायां ब्रह्मसूत्राणि उपनिषदां तात्त्विकसारस्य सूत्रात्मकप्रतिपादनरूपेण प्रतिष्ठितानि सन्ति, यत्र ब्रह्मणः परमसत्त्वरूपता, जगतः कारणत्वं, सर्वाधारत्वं च सूक्ष्मतया विवेचितम्। अस्मिन् प्रबन्धे ब्रह्मतत्त्वस्य स्वरूपनिर्णयः, तस्य जगत्सम्बन्धः, कार्यकारणभावः, चैतन्यस्वरूपता च शास्त्रीयदृष्ट्या विशदीकृताः। अध्ययनपद्धतिः व्याख्यानात्मकविश्लेषणात्मकस्वरूपा, यत्र ब्रह्मसूत्रेषु निर्दिष्टानि सूत्राणि, तेषां भाष्यपरम्परा, विशेषतः अद्वैतवेदान्तदृष्टिः, प्रमुखाधाररूपेण स्वीक्रियते। अद्वैतवेदान्ते ब्रह्म निरुपाधिकं, निर्विकारं, सर्वव्यापकं च चेतनतत्त्वं प्रतिपाद्यते, यत् न इन्द्रियगोचरम्, किन्तु अनुभवरूपेण अवगन्तव्यम् इति दर्श्यते। ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं, उपादाननिमित्तकारणत्वरूपेण, दार्शनिकमीमांसायां विशेषमहत्त्वं धरयति। आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये विश्वोत्पत्तिविचाराः, ब्रह्माण्डरचनाविषयकसिद्धान्ताः, क्वाण्टमभौतिकशास्त्रीयप्रवृत्तयः, चैतन्यसम्बद्धाः अनुसन्धानप्रयत्नाः च समालोचनायां अन्तर्भविताः। एतेषां आधुनिकविज्ञानदृष्टीनां वेदान्ततत्त्वैः सह तुलनात्मकपरीक्षणेन केचन साम्यबिन्दवः स्पष्टतया प्रकाशन्ते, यथा विश्वस्य एकत्वदृष्टिः, मूलकारणतत्त्वस्य अन्वेषणम्, सूक्ष्मस्तरस्य यथार्थस्वरूपस्य विचारः च। तथापि भेदबिन्दवः अपि दृश्यन्ते, यतः विज्ञानं प्रायोगिकप्रमाणाधारितं, वेदान्तः तु अनुभवप्रमाणप्रधानः। अस्य समालोचनात्मकविश्लेषणस्य फलस्वरूपे ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं विश्वस्य आधारभूततत्त्वस्य दार्शनिकव्याख्या इति रूपेण उद्भासते। तस्य व्यापकता केवलं आध्यात्मिकक्षेत्रे सीमिता न भवति, किन्तु ज्ञानमीमांसायां, तत्त्वमीमांसायां, तथा विज्ञानसंवादे अपि तस्य गाम्भीर्यं प्रतिपद्यते। आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या पुनर्विचारः ब्रह्मतत्त्वस्य सार्वकालिकप्रासङ्गिकतां प्रकाशयति। एवं सति, अयं शोधप्रबन्धः भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकपरिप्रेक्ष्ये मूल्यं प्रकाशयन्, ब्रह्मसूत्राधारितवेदान्ततत्त्वानां आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनैः सह संवादस्य सम्भावनां दार्शनिकदृष्ट्या सुदृढयति।

सूचिकाशब्दाः ब्रह्मसूत्रम्; ब्रह्मतत्त्वम्; अद्वैतवेदान्तः; चैतन्यस्वरूपम्; जगत्कारणत्वम्

भूमिका

भारतीयदर्शनपरम्परायां वेदान्तदर्शनम् अत्यन्तं प्रमुखं स्थानं वहति। उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्राणि च वेदान्तदर्शनस्य त्रिप्रस्थानरूपेण प्रसिद्धानि सन्ति। एतेषु ब्रह्मसूत्राणि विशेषतया न्यायप्रस्थानत्वेन मान्यन्ते, यानि उपनिषदां विविधतत्त्वानां संगतिं कृत्वा एकस्मिन् सुसंगतदर्शने व्यवस्थिततया निरूपयन्ति। वेदान्तदर्शनस्य गाम्भीर्यं, तत्त्वमीमांसात्मकता, तथा अस्तित्वविषयकप्रश्नानां समाधानक्षमता च ब्रह्मसूत्रेषु अत्यन्तसूक्ष्मतया प्रतिबिम्बिताः दृश्यन्ते।

ब्रह्मसूत्राणां रचनाकारः बादरायणः इति परम्परया स्वीक्रियते। अस्य ग्रन्थस्य मुख्यलक्षणं तस्य सूत्रशैली अस्ति—संक्षिप्तवाक्यरूपेण गूढार्थप्रतिपादनम्। प्रत्येकं सूत्रम् अत्यल्पशब्देषु विस्तृतार्थं निरूपयति, यः भाष्यपरम्परया एव सम्यक् अवगन्तुं शक्यते। अयं ग्रन्थः चतुर्षु अध्यायेषु विन्यस्तः, येषु ब्रह्मणः स्वरूपम्, जगत्कारणभावः, जीवब्रह्मसम्बन्धः, मोक्षसाधनम् इत्यादयः विषयाः क्रमशः विवेचिताः सन्ति।

वेदान्तदृष्ट्या ब्रह्म एव परमसत्यं, यतः जगतः उत्पत्तिः, स्थितिः, लयः च भवति। "जन्माद्यस्य यतः"(ब्रह्मसूत्रं 1.1.2) इति सूत्रेण ब्रह्मणः कारणत्वं प्रतिपाद्यते। ब्रह्मसूत्रेषु ब्रह्मणः उपादाननिमित्तकारणत्वं, सर्वव्यापकता, चैतन्यस्वरूपता च विशेषतया निरूपिताः। अत्र ब्रह्म न केवलं दार्शनिकतत्त्वं, अपि तु अस्तित्वस्य मूलाधाररूपेण स्वीकृतम्। अद्वैतवेदान्तपरम्परायां विशेषतः ब्रह्म निरुपाधिकं, अद्वितीयं, सर्वव्यापकं च इति प्रतिपादनं दृश्यते, यत् सम्पूर्णदर्शने केन्द्रस्थानीभूतम्।

ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं तत्त्वज्ञानं केवलं आध्यात्मिकक्षेत्रे सीमितं न, अपि तु ज्ञानमीमांसा, तत्त्वमीमांसा, तथा अस्तित्वमीमांसा इत्यादिषु क्षेत्रेषु अपि गम्भीरप्रभावं जनयति। एतेषु सूत्रेषु ज्ञानस्य स्वरूपम्, प्रमाणानां स्थानम्, अनुभवरूपज्ञानस्य महत्त्वम्, तथा जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः इत्यादयः विषयाः सूक्ष्मतया विवेचिताः। अतः ब्रह्मसूत्राणि केवलं धार्मिकग्रन्थाः न, किन्तु दार्शनिकचिन्तनस्य अत्युच्चप्रतिमानरूपेण अपि अवलोकनीयाः।

अधुनातनवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये अपि ब्रह्मतत्त्वस्य विचारः विशेषमहत्त्वं प्राप्नोति। आधुनिकविज्ञानं विश्वोत्पत्तेः, ब्रह्माण्डरचनायाः, तथा चैतन्यस्वरूपस्य अनुसन्धानं कुर्वन् अस्ति। भौतिकविज्ञानक्षेत्रे

Access this article online

Quick Response Code:

Website: https://josd.info/

DOI: www.josd.info/volume2issue1/20

1. सहायक प्राध्यापकः, भारतीय-आयुर्वेदिक चिकित्सानुसंधानसंस्थानम् ,बैङ्गलुरुनगरम्, Email: vikasgurikar322@gmail.com

क्राण्टमसिद्धान्ताः, ब्रह्माण्डविज्ञानस्य सिद्धान्ताः, तथा मूलतत्त्वस्य अन्वेषणप्रयत्नाः दृश्यन्ते। एतेषु अनुसन्धानप्रवाहेषु विश्वस्य एकत्वदृष्टिः, सूक्ष्मतत्त्वस्य अन्वेषणम्, तथा कारणकार्यसम्बन्धस्य विश्लेषणम् प्रमुखतया दृश्यते।

अत्र वेदान्तदृष्ट्या प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु केषाञ्चित् अंशेषु प्रतिध्वनितम् इव अनुभव्यमानम्। उदाहरणार्थं, विश्वस्य एकत्वविचारः, मूलकारणतत्त्वस्य अन्वेषणम्, तथा दृश्यजगतः पृष्ठभूमौ सूक्ष्मतत्त्वस्य अस्तित्वम् इत्यादयः विषयाः उभयोः परम्परयोः समानरूपेण चर्चिताः। तथापि उभयोः मध्ये भेदः अपि स्पष्टः—विज्ञानं प्रायोगिकप्रमाणाधारितं, यदा वेदान्तः अनुभवरूपज्ञानं प्रधानं मन्यते।

चैतन्यविषये विशेषतः उभयोः परम्परयोः मध्ये रोचकः संवादः सम्भवति। आधुनिकन्यूरोविज्ञानं चैतन्यं मस्तिष्कप्रक्रियारूपेण विवेचयति, किन्तु तस्य मूलस्वरूपं अद्यापि विवादास्पदं वर्तते। वेदान्तदृष्ट्या तु चैतन्यं न कस्यचित् उत्पादः, किन्तु सर्वानुभवाधाररूपं स्वतन्त्रतत्त्वम् इति स्वीकृतम्। अयं भेदः दार्शनिकवैज्ञानिकसंवादस्य एकं गम्भीरं क्षेत्रं उद्घाटयति।

अधुनातनवैश्विकपरिसरे तत्त्वमीमांसात्मकप्रश्नानां पुनराविर्भावः स्पष्टतया दृश्यते। अस्तित्वस्य मूलस्वरूपम्, जगतः कारणम्, चैतन्यस्य प्रकृतिः इत्यादयः प्रश्नाः केवलं पारम्परिकदर्शनेषु न, अपि तु आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तने अपि प्रमुखस्थानं धारयन्ति। अतः ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं नूतनदृष्ट्या पुनर्विचारणीयम्।

एवं सति, ब्रह्मसूत्राधारितवेदान्तदर्शनस्य अध्ययनं अद्यतनज्ञानपरिसरे अत्यन्तप्रासङ्गिकं भवति। अयं अध्ययनः न केवलं प्राचीनग्रन्थपरिचयः, अपि तु तत्त्वज्ञानस्य आधुनिकपुनर्व्याख्यानप्रयत्नः अपि अस्ति। शास्त्रीयगाम्भीर्यं संरक्ष्य, आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या तत्त्वानां पुनर्विचारः कर्तव्यः इति आवश्यकता स्पष्टतया अनुभूयते।

अतः अयं शोधप्रबन्धः ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या समालोचनात्मकमीमांसां कर्तुं प्रवर्तते। अस्य उद्देश्यं शास्त्रीयतत्त्वज्ञानस्य गूढार्थं प्रकाशयित्वा, आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु तस्य प्रासङ्गिकतां दर्शयितुम्, तथा शास्त्र-विज्ञानयोः मध्ये संवादस्य सुदृढीकरणं कर्तुम्। एतेन भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकमहत्त्वं पुनः प्रतिष्ठाप्यते, यत् अद्यतनचिन्तनपरिसरे अपि मार्गदर्शकत्वेन अवलोकनीयम्।

साहित्यसमीक्षा

वेदान्तदर्शनपरम्परायां ब्रह्मसूत्राणि अत्यन्तमहत्त्वपूर्णं स्थानं वहन्ति। उपनिषदां तात्त्विकवाक्यानां संग्राहकत्वेन, समन्वयकर्तृत्वेन च एषः ग्रन्थः वेदान्तदर्शनस्य न्यायप्रस्थानरूपेण प्रतिष्ठितः। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं भारतीयदर्शनस्य केन्द्रीयविषयत्वेन स्वीक्रियते, यत्र अस्तित्वस्य मूलस्वरूपं, जगत्कारणभावः, चैतन्यस्वरूपता च सूक्ष्मतया विवेच्यन्ते। अतः अस्य विषयस्य अध्ययनं प्राचीनकालादारभ्य अद्यावधि बहुभिः आचार्यैः, विद्वद्भिः च विविधदृष्टिभिः कृतम्।

प्राचीनसाहित्ये ब्रह्मसूत्राणां अध्ययनं मुख्यतया उपनिषदां सन्दर्भे एव विकसितम्। उपनिषदः ब्रह्मतत्त्वस्य प्रत्यक्षप्रतिपादनं कुर्वन्ति, किन्तु तेषां वाक्यानि प्रसङ्गभेदेन विखण्डितरूपेण दृश्यन्ते। ब्रह्मसूत्राणि तेषां वाक्यानां समन्वयं कृत्वा एकस्मिन् सुसंगतदर्शने व्यवस्थिततया निरूपयन्ति। अनेन प्रकारेण ब्रह्मसूत्राणि उपनिषदां गूढार्थस्य तर्कसंगतं निरूपणं प्रददाति। एषः दृष्टिकोणः प्राचीनवेदान्तपरम्परायां सर्वमान्यतां प्राप्तवान्।

आद्याचार्याणां भाष्यपरम्परा अस्मिन् क्षेत्रे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति। आदि शङ्कराचार्यस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यं अद्वैतवेदान्तस्य मूलाधाररूपेण प्रसिद्धम्। तत्र ब्रह्म निरुपाधिकं, अद्वितीयं, सर्वव्यापकं च चेतनतत्त्वं इति प्रतिपाद्यते। जगत् नामरूपात्मकं, व्यवहारिकसत्तायां स्थितं, परमार्थतः ब्रह्मैव इति तस्य प्रमुखसिद्धान्तः। शङ्करभाष्ये तर्कसंगतता, श्रुतिप्रमाणानां सम्यक् उपयोगः, तथा दार्शनिकगाम्भीर्यं विशेषतया दृश्यते। अतः तस्य भाष्यं वेदान्तपरम्परायां अत्यधिकप्रभावशाली इति स्वीक्रियते।

रामानुजाचार्यस्य विशिष्टाद्वैतदर्शनं ब्रह्मसूत्राणां भिन्नं विवेचनं प्रस्तुतयति। तत्र ब्रह्म सगुणं, सर्वशक्तिमत्, सर्वाधारं च इति प्रतिपाद्यते। जीवः ब्रह्मणः अंशः इति स्वीकृत्य भेदाभेदभावः प्रतिपाद्यते। जगत् अपि ब्रह्मणः शरीररूपेण अवगम्यते, न तु मिथ्यात्वेन। अयं दृष्टिकोणः भक्ति-प्रधानदर्शनरूपेण विकसितः, यत्र ईश्वर-जीव-प्रकृति सम्बन्धः सुस्पष्टतया निरूपितः।

माध्वाचार्यस्य द्वैतदर्शनं पुनः भिन्नं मतं प्रस्तुतयति। तत्र ब्रह्म (विष्णुः) जीवात्, जगतः च पूर्णतः भिन्नः इति प्रतिपादनं दृश्यते। जीवः परतन्त्रः, ईश्वरः स्वतन्त्रः इति भेदः अस्य दर्शनस्य केन्द्रीयतत्त्वम्। एतेषां भिन्नदृष्टीनां प्रकाशनात् ब्रह्मसूत्राणि बहुविधदर्शनपरम्पराणां मूलग्रन्थरूपेण प्रतिष्ठितानि भवन्ति।

एवं भाष्यपरम्परायां ब्रह्मसूत्राणां बहुआयामिकव्याख्यानानि दृश्यन्ते, यानि भारतीयदर्शनस्य समृद्धिं द्योतयन्ति। तथापि एतेषां मतभेदानां मध्ये तुलनात्मकदृष्ट्या समन्वयात्मकविश्लेषणं आधुनिकसाहित्ये अधिकं अपेक्षितम्।

आधुनिकविद्वत्सु ब्रह्मसूत्रेषु नवदृष्ट्या अनुसन्धानप्रयत्नाः अपि दृश्यन्ते। केचन विद्वांसः ब्रह्मसूत्राणां तात्त्विकस्वरूपं आधुनिकदर्शनशास्त्रेण सह तुलनात्मकदृष्ट्या परीक्षन्ति। अस्तित्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा, तथा चैतन्यविषयकविमर्शः इत्यादिषु क्षेत्रेषु ब्रह्मसूत्रतत्त्वानां प्रासङ्गिकता पुनः प्रकाशिता। आधुनिकदर्शनशास्त्रे यत् अस्तित्वस्य मूलस्वरूपं, चेतनस्य स्वरूपं, तथा विश्वस्य आधारतत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः चर्चिताः, ते ब्रह्मसूत्रेषु पूर्वमेव गम्भीरतया विवेचिताः इति दृष्टम्।

तुलनात्मकअध्ययनपरम्परायां ब्रह्मसूत्राणां अन्यदर्शनैः सह सम्बन्धः अपि परीक्षितः। सांख्यदर्शनस्य प्रकृतिपुरुषवादः, बौद्धदर्शनस्य शून्यवादः, जैनदर्शनस्य अनेकान्तवादः इत्यादयः सिद्धान्ताः ब्रह्मसूत्रेषु अप्रत्यक्षतया चर्चिताः, विशेषतः प्रतिपक्षनिरसनप्रक्रियायाम्। आधुनिकविद्वांसः एतेषां दर्शनानां

तुलनात्मकविश्लेषणेन तत्त्वज्ञानस्य बहुआयामिकस्वरूपं उद्घाटयन्ति।

आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये अपि ब्रह्मसूत्राणां अध्ययनं विशेषमहत्त्वं प्राप्नोति। विज्ञानं विश्वस्य उत्पत्तेः, संरचनायाः, तथा मूलतत्त्वस्य अनुसन्धानं कुर्वन् अस्ति। ब्रह्माण्डविज्ञानं (cosmology), क्वाण्टमभौतिकविज्ञानं, तथा चैतन्य-अध्ययनक्षेत्राणि आधुनिकविज्ञानस्य प्रमुखप्रवाहाः। एतेषु क्षेत्रेषु विश्वस्य एकत्वविचारः, कारणकार्यसम्बन्धः, सूक्ष्मतत्त्वस्य अन्वेषणम् इत्यादयः विषयाः चर्चिताः।

केचन आधुनिकशोधाः वेदान्ततत्त्वानां विज्ञानदृष्ट्या पुनर्व्याख्यानं कर्तुं प्रयतन्ते। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं यत् ब्रह्म जगतः मूलकारणं, चैतन्यस्वरूपं च, तत् आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु केषाञ्चित् अंशेषु तुलनीयम् इति प्रतिपाद्यते। तथापि विज्ञानस्य प्रायोगिकस्वरूपं, वेदान्तस्य अनुभवरूपता च उभयोः परम्परयोः भेदं सूचयन्ति।

चैतन्यविषये आधुनिकसाहित्ये विशेषा चर्चा दृश्यते। न्यूरोविज्ञानं, संज्ञानविज्ञानं च चेतनाविषयकअनुसन्धानं कुर्वन्ति, किन्तु तस्य अन्तिमस्वरूपं अद्यापि विवादास्पदम्। वेदान्तदृष्ट्या चैतन्यं मूलतत्त्वं, सर्वानुभवाधाररूपं च स्वीकृतम्। एतयोः दृष्ट्योः तुलनात्मकविश्लेषणं आधुनिकविद्वत्सु विशेषरूपेण प्रवर्तते, यत्र ब्रह्मसूत्रतत्त्वानां प्रासङ्गिकता पुनः प्रकाशते।

तथापि आधुनिकसाहित्ये केचन सीमाबिन्दवः अपि दृश्यन्ते। बहुषु अध्ययनषु ब्रह्मसूत्रतत्त्वानां केवलं सैद्धान्तिकविवेचनं कृतम्, किन्तु तेषां अन्तर्विषयकप्रयोगः, वैज्ञानिकसंवादः च पर्याप्तरूपेण न विकसितः। विशेषतः ब्रह्मतत्त्वस्य वैज्ञानिकव्याख्या, चैतन्यविषयकसमन्वयः, तथा ज्ञानमीमांसात्मकदृष्ट्या पुनर्विचारः इत्येषु क्षेत्रेषु अनुसन्धानस्य आवश्यकता अद्यापि वर्तते।

अतः समग्रसाहित्यसमीक्षया ज्ञायते यत् ब्रह्मसूत्राणि वेदान्तदर्शनस्य मूलाधारग्रन्थत्वेन प्राचीनपरम्परायां प्रतिष्ठितानि सन्ति, तथा आधुनिकवैज्ञानिकदार्शनिकविमर्शेषु अपि तेषां प्रासङ्गिकता निरन्तरं वर्धते। भाष्यपरम्परा, तुलनात्मकअध्ययनम्, आधुनिकवैज्ञानिकसंवादः च अस्य विषयस्य बहुआयामिकमहत्त्वं प्रकाशयन्ति। तथापि अन्तर्विषयकसमन्वयात्मकदृष्ट्या अधिकगम्भीरानुसन्धानस्य आवश्यकता स्पष्टतया अनुभूयते।

अनुसन्धान-रिक्तता

ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य अध्ययनं प्राचीनकालात् आरभ्य अद्यावधि बहुभिः आचार्यैः, विद्वद्भिः च विस्तृतरूपेण कृतम्। उपनिषदां तात्त्विकवाक्यानां समन्वयकर्ता ग्रन्थत्वेन ब्रह्मसूत्राणि वेदान्तदर्शनस्य केन्द्रीयाधारः इति स्वीकृतम्। तेषां भाष्यपरम्परा, विशेषतः अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत इत्यादिदर्शनानां विविधानि व्याख्यानानि, बहुविधतत्त्वचिन्तनपरम्परां विकसितवन्ति । तथापि, एतेषु बहुषु अध्ययनेषु अपि केचन महत्वपूर्णाः अनुसन्धान-रिक्तताः स्पष्टतया दृश्यन्ते।

प्रथमं, परम्परागतव्याख्यानेषु ब्रह्मतत्त्वस्य निरूपणं मुख्यतया शास्त्रीयपरिसरे एव सीमितम् अस्ति। अद्वैतवेदान्ते ब्रह्म निरुपाधिकं, अद्वितीयं, चैतन्यमात्रस्वरूपम् इति प्रतिपादनं दृश्यते, किन्तु अस्य तत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये सुसंगतं, व्यवस्थितं, तथा गम्भीरं विश्लेषणं न्यूनतया दृश्यते। विज्ञानपरम्परायां विश्वोत्पत्तेः, चैतन्यस्य, तथा पदार्थतत्त्वस्य अनुसन्धानं प्रबलतया प्रवर्तते, किन्तु एतेषां विषयाणां वेदान्तदृष्ट्या तुलनात्मकसंवादः अल्पः एव दृश्यते। अतः ब्रह्मतत्त्वस्य वैज्ञानिकव्याख्यायाः व्यवस्थितानुसन्धानस्य अभावः प्रमुखः रिक्ततारूपेण प्रकाशते।

द्वितीयतः, ब्रह्मसूत्राणां बहुविधव्याख्यानपरम्परा अस्ति, किन्तु तासां मध्ये समन्वयात्मकदृष्ट्या व्यापकसमीक्षा विरलतया दृश्यते। ब्रह्मसूत्राणि स्वभावतः सूत्रात्मकानि, गूढार्थयुक्तानि च सन्ति, येषां विवेचनं भाष्यपरम्परायाम् आश्रितम्। भिन्नाचार्याणां मतभेदाः, यथा अद्वैत-द्वैत-विशिष्टाद्वैतादयः, बहुधा परस्परविरोधरूपेण निरूपिताः, किन्तु एतेषां विचाराणां अन्तर्विषयकसमन्वयात्मकपरीक्षणं न्यूनम्। आधुनिकानुसन्धानपरिसरे एकीकृतदृष्ट्या बहुविधमतानां तुलनात्मकविश्लेषणस्य अपेक्षा दृश्यते।

तृतीयतः, ब्रह्मसूत्रेषु चैतन्यतत्त्वस्य निरूपणं अत्यन्तगूढं, केन्द्रीयं च अस्ति, किन्तु आधुनिकचैतन्य-अध्ययनैः सह तस्य सुस्पष्टसम्बन्धनिर्माणे पर्याप्तः अनुसन्धानप्रयत्नः न दृश्यते। आधुनिकन्यूरोविज्ञानं चैतन्यं मस्तिष्कसम्बद्धप्रक्रियारूपेण परीक्षते, यदा वेदान्तदृष्ट्या चैतन्यं सर्वानुभवाधाररूपं स्वतन्त्रतत्त्वम् इति प्रतिपाद्यते। एतयोः भिन्नदृष्ट्योः मध्ये गम्भीरः दार्शनिकवैज्ञानिकसंवादः अपेक्षितः, किन्तु अद्यापि सुस्पष्टसंरचितरूपेण अल्पः एव विकसितः। एषा रिक्तता विशेषतया आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये ब्रह्मतत्त्वस्य अनुसन्धानस्य आवश्यकतां दर्शयति ।

चतुर्थतः, आधुनिकशोधेषु ब्रह्मसूत्राणां पुनर्व्याख्यानप्रयत्नाः आरब्धाः सन्ति, यत्र विज्ञान-आध्यात्मिकपरम्परयोः सेतुबन्धनस्य प्रयत्नः दृश्यते। तथापि एते प्रयासाः अद्यापि प्रारम्भिकावस्थायाम् एव सन्ति, यत्र स्पष्टसैद्धान्तिकपद्धतिः, प्रमाणाधारितसंरचना, तथा सर्वमान्यतत्त्वनिष्कर्षाः अभावेन दृश्यन्ते। नवीनव्याख्यानानि प्रायः वैयक्तिकदृष्टिकोणाधारितानि भवन्ति, न तु सम्यगनुसंधानपद्धत्यनुसारिणि । अतः शास्त्रीयगाम्भीर्यं, आधुनिकवैज्ञानिकदृष्टिः, पद्धतिशास्त्रीयसंरचना च समन्वितरूपेण यत्र दृश्यते, तादृशानुसन्धानस्य अभावः प्रमुखतया अनुभूयते।

पञ्चमं, ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं प्रायः आध्यात्मिकमोक्षमार्गे केन्द्रितरूपेण विविच्यते, किन्तु तस्य व्यापकदार्शनिक, वैश्विकवैज्ञानिक, तथा अन्तरविषयकप्रासङ्गिकता यथायोग्यं न प्रकाशिता। आधुनिकवैश्विकविमर्शेषु, विशेषतः अस्तित्वमीमांसा, ब्रह्माण्डविज्ञानम्, चैतन्यविज्ञानम् इत्यादिषु, वेदान्तदृष्टेः योगदानं विस्तृततया प्रतिपादनीयम्। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं यत् ब्रह्म जगतः मूलकारणम्, तस्य तुलनात्मकविश्लेषणं आधुनिकसिद्धान्तैः सह सुसंगततया अल्पं कृतम्।

षष्ठम्, शास्त्रीयग्रन्थानां अध्ययनं बहुधा पारम्परिकपद्धत्यां सीमितं दृश्यते, यत्र आधुनिकअनुसन्धानपद्धतयः, यथा

अन्तर्विषयकविश्लेषणम्, तुलनात्मकपद्धतिः, तथा वैज्ञानिकदृष्टिकोणः, पर्याप्तरूपेण न समाविष्टाः। ब्रह्मसूत्राणि यद्यपि तर्कप्रधानग्रन्थाः, तथापि तेषां अध्ययनं आधुनिकतर्कपद्धतिभिः, दार्शनिकविश्लेषणैः, तथा वैज्ञानिकमॉडेलैः सह समन्वितरूपेण विरलतया दृश्यते।

एवं समग्रदृष्ट्या अवलोक्य ज्ञायते यत् ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य अध्ययनक्षेत्रे पारम्परिकव्याख्यानसमृद्धिः सन्ति, किन्तु आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या अन्तर्विषयकसमन्वितानुसन्धानस्य अभावः स्पष्टतया वर्तते। विशेषतः चैतन्यविषयकविमर्शः, विश्वोत्पत्तिविचारः, तथा ज्ञानमीमांसात्मकदृष्ट्या ब्रह्मतत्त्वस्य पुनर्विचारः इत्येषु क्षेत्रेषु अधिकगम्भीरानुसन्धानस्य आवश्यकता दृश्यते।

अतः अयं शोधः एतासां रिक्ततानां परिपूर्त्यर्थं प्रवर्तते, यत्र ब्रह्मसूत्राधारितब्रह्मतत्त्वं आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये अन्तर्विषयकदृष्ट्या पुनर्विचार्यते, तथा शास्त्र-विज्ञानसंवादस्य सुदृढीकरणं साध्यते।

उद्देश्याः

अस्य शोधप्रबन्धस्य प्रमुखोद्देश्यः ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या समालोचनात्मकमीमांसायाः सुस्पष्टं, सुसंगतं च प्रतिपादनम्। वेदान्तपरम्परायां ब्रह्मसूत्राणि उपनिषदां तात्त्विकसारस्य सूत्रात्मकनिरूपणरूपेण प्रतिष्ठितानि, यत्र ब्रह्मणः परमसत्त्वरूपता, जगतः कारणत्वं, सर्वाधारत्वं च गाम्भीर्येण विवेचितम्। अस्य अध्ययनस्य लक्ष्यं शास्त्रीयपरम्परायाः गूढार्थं अवबोधयित्वा आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये तस्य पुनर्व्याख्यानं सम्यग्व्यवस्थापयितुम्।

प्रथमं उद्देश्यं ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य स्वरूपस्य सुस्पष्टनिर्णयः। अत्र ब्रह्मणः निरुपाधिकता, निर्विकारता, सर्वव्यापकता, चैतन्यस्वरूपता च शास्त्रीयमीमांसया विविच्यन्ते। ब्रह्मसूत्रेषु ब्रह्मणः उपादाननिमित्तकारणत्वं प्रतिपादितम्, तस्य दार्शनिकमीमांसात्मकविश्लेषणेन तत्त्वस्य आधारभूतस्वरूपं प्रकाशनीयम्।

द्वितीयं उद्देश्यं ब्रह्मसूत्रेषु निरूपितस्य ब्रह्मजीवजगत्सम्बन्धस्य गम्भीरपरिशीलनम्। अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या जीवस्य ब्रह्मणः अभेदः, जगतः नामरूपात्मकता च प्रतिपाद्यते। अस्य सम्बन्धस्य तात्त्विकगाम्भीर्यं, तस्य दार्शनिकप्रासङ्गिकता च विवेचनीयाः, यत् आधुनिकतत्त्वमीमांसायां अपि केन्द्रीयविषयत्वेन दृश्यते।

तृतीयं उद्देश्यं ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य चैतन्यतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनैः सह तुलनात्मकपरीक्षणम्। आधुनिकविज्ञानक्षेत्रे, विशेषतः न्यूरोविज्ञाने, संज्ञानविज्ञाने च, चैतन्यस्य स्वरूपं विविच्यते, किन्तु वेदान्तदृष्ट्या चैतन्यं स्वतन्त्रं, सर्वानुभवाधारभूतं तत्त्वम्। एतयोः दृष्ट्योः तुलनात्मकविश्लेषणेन साम्यभेदबिन्दवः प्रकाशनीयाः।

चतुर्थं उद्देश्यं ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य जगत्कारणतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकसिद्धान्तैः सह संवादात्मकमीमांसा। आधुनिकविज्ञानं विश्वोत्पत्तेः, ब्रह्माण्डरचनायाः, कारणकार्यसम्बन्धस्य च अनुसन्धानं करोति। वेदान्ते ब्रह्म सर्वकारणभूतम् इति सिद्धान्तः प्रतिपाद्यते। एतयोः विचारयोः मध्ये सुसंगतसम्बन्धनिर्माणस्य प्रयासः अस्य अध्ययनस्य महत्वपूर्णलक्ष्यम्।

पञ्चमं उद्देश्यं ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितानां तत्त्वानां ज्ञानमीमांसात्मकपरिप्रेक्ष्ये विश्लेषणम्। ज्ञानस्य स्वरूपम्, प्रमाणानां स्थानम्, अनुभवरूपज्ञानस्य महत्त्वम् इत्यादयः विषयाः वेदान्तदर्शने प्रमुखाः। एतेषां विषयाणां आधुनिकज्ञानमीमांसासिद्धान्तैः सह तुलनात्मकविमर्शः कर्तव्यः, यत् ज्ञानस्वरूपस्य व्यापकदृष्टिं प्रदानं करिष्यति।

षष्ठं उद्देश्यं ब्रह्मसूत्राधारितवेदान्तदर्शनस्य वैश्विकप्रासङ्गिकताया उद्घाटनम्। अद्यतनवैश्विकविमर्शेषु अस्तित्वमीमांसा, चैतन्यविज्ञानम्, ब्रह्माण्डविज्ञानम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु वेदान्ततत्त्वानां योगदानं सूक्ष्मतया निरूपणीयम्। अस्य अध्ययनस्य लक्ष्यं भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकमूल्यं दार्शनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या प्रकाशयितुम्।

सप्तमं उद्देश्यं शास्त्रपरम्परायाः आधुनिकअनुसन्धानपद्धतिभिः सह समन्वयस्य स्थापने। पारम्परिकशास्त्राध्ययनं प्रायः भाष्यपरम्परायां सीमितम्, किन्तु आधुनिकअनुसन्धानपरिसरे अन्तर्विषयकदृष्टिः, तुलनात्मकपद्धतिः, वैज्ञानिकविश्लेषणम् इत्यादयः अपेक्षिताः। एतत् समन्वयात्मकदृष्टिकोणः अस्य शोधस्य केन्द्रीयलक्ष्यरूपेण प्रतिष्ठाप्यते।

अष्टमं उद्देश्यं ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य दार्शनिकगाम्भीर्यं, वैज्ञानिकप्रासङ्गिकता, तथा अन्तरविषयकसम्भावनाः इत्येतान् सम्यक् प्रकाशयितुम्। एतेन न केवलं शास्त्रीयज्ञानस्य पुनर्मूल्यांकनं साध्यते, अपि तु आधुनिकज्ञानपरिसरे भारतीयदर्शनस्य सुदृढस्थानं प्रतिष्ठाप्यते।

एवं समग्रतया अस्य अध्ययनस्य उद्देश्याः ब्रह्मसूत्राधारितब्रह्मतत्त्वस्य शास्त्रीयगाम्भीर्यं संरक्ष्य, आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या तस्य पुनर्विचारः, तुलनात्मकविश्लेषणम्, तथा वैश्विकज्ञानसंवादे तस्य योगदानस्य उद्घाटनम् इति रूपेण निरूप्यन्ते।

अनुसन्धानपद्धतिः

अस्य शोधप्रबन्धस्य अनुसन्धानपद्धतिः शास्त्रीयपरम्परानुगुणा, आधुनिकानुसन्धानदृष्ट्या समन्विता च रूपेण विन्यस्ता। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य स्वरूपविवेचनं, तस्य दार्शनिकगाम्भीर्यं, तथा आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये तस्य पुनर्विचारः इत्येषां साधनाय बहुस्तरीया पद्धतिः स्वीक्रियते। अत्र गुणात्मकअनुसन्धानरूपा पद्धतिः प्रमुखतया अवलम्बिता, यत्र शास्त्राधारितपाठविश्लेषणम्, भाष्यपरम्परायाः अनुशीलनम्, तुलनात्मकमीमांसा, अन्तर्विषयकसमन्वयः च सम्यगुपयुज्यन्ते।

प्रथमं चरणं मूलग्रन्थाध्ययनपरकं वर्तते। अस्मिन् ब्रह्मसूत्राणां मूलपाठः, तेषां परम्परागतभाष्याणि, विशेषतः अद्वैतवेदान्तपरम्परायाः प्रमुखव्याख्यानानि, सूक्ष्मतया परिशील्यन्ते।

सूत्ररूपेण प्रस्तुतानां विचाराणां लघुत्वेन गूढार्थत्वं दृश्यते, अतः तेषां यथार्थावगमनाय भाष्यपरम्परा अनिवार्याधाररूपेण स्वीक्रियते। अत्र भाष्यकाराणां तर्कप्रणाली, प्रमाणोपन्यासः, तथा तत्त्वनिर्णयप्रक्रिया विश्लेषणविषयत्वेन ग्रह्यते।

द्वितीयं चरणं व्याख्यानात्मकविश्लेषणपरकं अस्ति। अत्र ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितानि प्रमुखतत्त्वानि, यथा ब्रह्मणः स्वरूपम्, जगत्कारणत्वम्, जीवब्रह्मसम्बन्धः, चैतन्यस्वरूपता च, पृथक्पृथक् विषयस्वरूपेण निरूप्यन्ते। प्रत्येकस्य तत्त्वस्य शास्त्रीयप्रसङ्गः, तर्काधारः, तथा तात्त्विकगाम्भीर्यं विश्लेषणात्मकदृष्ट्या विविच्यते। एषा प्रक्रिया दार्शनिकमीमांसायाः मूलाधारभूता, यया तत्त्वस्य अन्तर्निहितार्थः प्रकाश्यते।

तृतीयं चरणं प्रमाणमीमांसात्मकदृष्ट्या विन्यस्तम्। वेदान्तपरम्परायां श्रुति, युक्ति, अनुभवः इति त्रिविधप्रमाणानि प्रमुखतया स्वीक्रियन्ते। अत्र ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादिततत्त्वानां प्रमाणाधारः, तेषां युक्तिसंगतता, अनुभवसापेक्षता च सूक्ष्मतया परीक्षणीयाः। आधुनिकज्ञानमीमांसायाः सन्दर्भे अपि प्रमाणस्वरूपस्य तुलनात्मकविवेचनं कृत्वा ज्ञानस्वरूपस्य व्यापकदृष्टिः उद्घाट्यते।

चतुर्थं चरणं तुलनात्मकअनुसन्धानपरकं अस्ति। अत्र वेदान्तदृष्ट्या प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं आधुनिकवैज्ञानिकसिद्धान्तैः सह तुलनात्मकदृष्ट्या परीक्ष्यते। आधुनिकविज्ञानक्षेत्रे विश्वोत्पत्तिविचाराः, क्वाण्टमभौतिकशास्त्रीयसिद्धान्ताः, चैतन्य-अध्ययनप्रवृत्तयः च समालोचनायां अन्तर्भाव्यन्ते। एतेषां विचाराणां वेदान्ततत्त्वैः सह साम्यभेदबिन्दवः सूक्ष्मतया विश्लेष्यन्ते। अयं तुलनात्मकविमर्शः अन्तर्विषयकसम्बन्धानां निर्माणे महत्त्वपूर्णं साधनरूपेण व्यवह्रियते।

पञ्चमं चरणं अन्तर्विषयकसमन्वयपरकं वर्तते। अत्र दर्शनशास्त्रस्य तत्त्वानि विज्ञानशास्त्रेण, विशेषतः भौतिकविज्ञान, न्यूरोविज्ञान, संज्ञानविज्ञानादिभिः सह संवादरूपेण संयोज्यन्ते। ब्रह्मतत्त्वस्य चैतन्यस्वरूपता, विश्वस्य एकत्वविचारः, कारणकार्यसम्बन्धः च आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु अपि प्रतिध्वनिताः दृश्यन्ते। एतेषां विषयाणां समन्वयेन व्यापकदृष्टिकोणः निर्मीयते, यः शास्त्र-विज्ञानसंवादस्य सुदृढीकरणाय सहायकरूपेण कार्यं करोति।

षष्ठं चरणं समालोचनात्मकविश्लेषणपरकं अस्ति। अत्र प्राप्तपरिणामानां समीक्षणं कृत्वा तेषां सामर्थ्यं, मर्यादा च विवेच्यन्ते। वेदान्तदृष्ट्या प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य वैश्विकप्रासङ्गिकता, तस्य आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनैः सह सुसंगतता, तथा भेदबिन्दवः च सम्यगवलोक्यन्ते। अयं समालोचनात्मकदृष्टिकोणः अनुसन्धानस्य विश्वसनीयतां वर्धयति।

सप्तमं चरणं निष्कर्षनिर्माणपरकं वर्तते। अत्र समग्रविश्लेषणस्य आधारेण ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य तात्त्विकमहत्त्वं, आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये तस्य प्रासङ्गिकता, तथा अन्तर्विषयकअनुसन्धानस्य सम्भावनाः इत्येतत् स्पष्टतया निरूप्यते।

अस्य अनुसन्धानपद्धतेः विशेषता तस्य समन्वितस्वरूपे दृश्यते, यत्र शास्त्रीयगाम्भीर्यं, तर्कसंगतविश्लेषणम्, आधुनिकवैज्ञानिकदृष्टिः, अन्तर्विषयकसमन्वयः च सम्यगुपयुज्यन्ते। एतेन न केवलं ब्रह्मसूत्राधारिततत्त्वज्ञानस्य गूढार्थः उद्घाट्यते, अपि तु आधुनिकज्ञानपरिसरे तस्य पुनर्स्थापनायाः मार्गः अपि प्रशस्तः भवति।

एवं विन्यस्तया अनुसन्धानपद्धत्या अयं शोधप्रबन्धः ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य व्यापकं, गम्भीरं, तथा सुसंगतं विश्लेषणं प्रदत्तुम् अभिप्रेतः।

विश्लेषणम् / चर्चा

ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं वेदान्तदर्शनस्य केन्द्रीयविषयत्वेन प्रतिष्ठितम्। अस्य तत्त्वस्य विश्लेषणं केवलं शास्त्रीयपरम्परायां सीमितं न, अपि तु आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या अपि समीक्षणीयम् इति अस्य अध्ययनस्य मूलाधारः। अत्र ब्रह्मतत्त्वस्य स्वरूपम्, जगत्सम्बन्धः, चैतन्यप्रकृतिः, कारणकार्यसम्बन्धः, तथा आधुनिकवैज्ञानिकविचारैः सह तस्य तुलनात्मकसम्बन्धः इत्यादयः विषयाः गम्भीरतया विविच्यन्ते।

प्रथमं, ब्रह्मणः स्वरूपविमर्शः अवलोकनीयः। ब्रह्मसूत्रेषु ब्रह्म परमसत्यं, निरुपाधिकं, निर्विकारं, सर्वव्यापकं च इति प्रतिपादितम्। "जन्माद्यस्य यतः" इति सूत्रेण ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं निर्दिश्यते, यत्र ब्रह्म जगतः उत्पत्तेः, स्थितेः, लयस्य च मूलाधाररूपेण अवगम्यते। अयं विचारः तत्त्वमीमांसायां अत्यन्तगम्भीरः, यतः अस्तित्वस्य मूलस्वरूपं ब्रह्मणि एव प्रतिष्ठाप्यते। अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या ब्रह्म सत्यम्, जगन्मिथ्या इति सिद्धान्तः अस्य विमर्शस्य आधारभूतः तत्त्वः।

आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये अपि विश्वोत्पत्तिविचारः केन्द्रीयविषयः अस्ति। ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिः, तस्य संरचना, मूलकारणं च इत्यादयः प्रश्नाः आधुनिकभौतिकविज्ञानस्य प्रमुखानुसन्धानविषयाः सन्ति। अत्र वेदान्तदृष्ट्या ब्रह्मणः कारणत्वं, विज्ञानदृष्ट्या विश्वोत्पत्तिसिद्धान्तैः सह तुलनीयम् इति दृश्यते। तथापि उभयोः पद्धत्योः भेदः स्पष्टः— वेदान्तः तात्त्विकदृष्ट्या कारणं निरूपयति, विज्ञानं तु प्रायोगिकप्रमाणाधारितं स्पष्टीकरणं ददाति।

द्वितीयं, ब्रह्मजीवजगत्सम्बन्धविमर्शः। ब्रह्मसूत्रेषु जीवस्य ब्रह्मणः सम्बन्धः अद्वैतदृष्ट्या अभेदरूपेण प्रतिपाद्यते, यत्र जीवः ब्रह्मणः एव प्रतिबिम्बरूपेण दृश्यते। जगत् नामरूपात्मकं, व्यवहारिकसत्तायां प्रतिष्ठितं, परमार्थतः ब्रह्मस्वरूपमेव इति विचारः प्रतिपाद्यते। अयं सम्बन्धविचारः आधुनिकतत्त्वमीमांसायां अपि सुसंगतः, यत्र वास्तविकतायाः स्वरूपं, व्यक्तिविश्वसम्बन्धः च अन्वेष्यते।

तृतीयं, चैतन्यतत्त्वस्य विश्लेषणम्। वेदान्ते चैतन्यं सर्वानुभवाधाररूपं, स्वतन्त्रतत्त्वं च स्वीकृतम्। ब्रह्मसूत्रेषु चैतन्यं न केवलं जीवस्य लक्षणम्, किन्तु ब्रह्मस्वरूपमेव इति प्रतिपादितम्। आधुनिकविज्ञानक्षेत्रे, विशेषतः न्यूरोविज्ञानं चैतन्यं मस्तिष्कप्रक्रियारूपेण विवेचयति, किन्तु तस्य मूलस्वरूपे अद्यापि स्पष्टता न प्राप्ता। अत्र वेदान्तदृष्टिः चैतन्यस्य आधारभूततत्त्वत्वं प्रतिपादयति, यत् आधुनिकविज्ञानस्य अनुत्तरितप्रश्नेषु प्रकाशं ददाति।

चतुर्थं, कारणकार्यसम्बन्धस्य विमर्शः। ब्रह्मसूत्रेषु ब्रह्म उपादाननिमित्तकारणरूपेण स्वीकृतम्, यत् विश्वस्य कारणस्वरूपं प्रतिपादयति। अयं विचारः आधुनिकभौतिकविज्ञानस्य कारणकार्यसम्बन्धविचारैः सह तुलनीयः। विज्ञानं कारणकार्यसम्बन्धं नियमबद्धतया परीक्षते, किन्तु तस्य अन्तिमकारणस्य स्वरूपं स्पष्टतया निर्दिश्यते न। वेदान्तदृष्ट्या ब्रह्म एव अन्तिमकारणम् इति प्रतिपादनं तत्त्वमीमांसायां विशेषमहत्त्वं धारयति।

पञ्चमं, ज्ञानमीमांसात्मकदृष्ट्या विश्लेषणम्। वेदान्तपरम्परायां ज्ञानं श्रुति-युक्ति-अनुभवसमन्वितं, यत्र ब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य साधनरूपेण स्वीकृतम्। आधुनिकज्ञानमीमांसायां ज्ञानस्य प्रमाणस्वरूपं, अनुभवस्य भूमिका, तर्कस्य महत्त्वं च विवेच्यते। एतयोः दृष्ट्योः तुलनात्मकविमर्शः ज्ञानस्वरूपस्य व्यापकदृष्टिं प्रदर्शयति।

षष्ठं, अन्तर्विषयकसंवादः। अस्मिन् अध्ययनमध्ये दर्शनशास्त्रस्य तत्त्वानि विज्ञानशास्त्रेण सह संवादरूपेण संयोजितानि। ब्रह्मतत्त्वस्य एकत्वविचारः, चैतन्यस्वरूपता, विश्वस्य आधारभूततत्त्वत्वं च आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु अपि प्रतिध्वनितम् इव दृश्यते। तथापि, विज्ञानस्य सीमाः, वेदान्तस्य अनुभवरूपता च उभयोः परम्परयोः भेदं सूचयन्ति।

एवं समग्रविश्लेषणेन ज्ञायते यत् ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं केवलं आध्यात्मिकदृष्ट्या न, अपि तु दार्शनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये अपि गम्भीरमहत्त्वं धारयति। आधुनिकवैज्ञानिकविचारैः सह संवादेन तस्य व्यापकप्रासङ्गिकता प्रकाशते, यत् ज्ञानविज्ञानसंवादस्य नूतनमार्गं उद्घाटयति।

अतः अस्य चर्चायाः निष्कर्षरूपेण ब्रह्मसूत्राधारितब्रह्मतत्त्वं सार्वकालिकं, सार्वभौमिकं च तत्त्वं इति सिद्ध्यति, यत् शास्त्र-विज्ञानयोः समन्वयाय आधाररूपेण स्वीकर्तुं शक्यते।

अन्वेषणफलानि / परिणामाः

अस्य अनुसन्धानस्य विश्लेषणपर्यवसानरूपेण ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य दार्शनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये बहुविधपरिणामाः उद्भूताः। एते परिणामाः शास्त्रीयतत्त्वानां पुनर्विचारं, आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनैः सह संवादस्य सम्भावनां, तथा अन्तर्विषयकअनुसन्धानस्य दिशानिर्देशं च प्रकाशयन्ति।

प्रथमं, ब्रह्मतत्त्वस्य सार्वकालिकसार्वभौमिकस्वरूपं स्पष्टतया उद्घाटितम्। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्म न केवलं आध्यात्मिकतत्त्वं, किन्तु विश्वस्य मूलाधाररूपं तत्त्वम् इति सिद्ध्यति। "जन्माद्यस्य यतः" इति सूत्रार्थः जगतः उत्पत्तिस्थितिलयकारणरूपेण ब्रह्मणः स्वीकृतिं दर्शयति। अस्य परिणामतः ब्रह्मतत्त्वं अस्तित्वमीमांसायां केन्द्रीयस्थानं धारयति, यत् आधुनिकदर्शनशास्त्रे अपि मूलप्रश्नरूपेण प्रतिष्ठितम्।

द्वितीयं, ब्रह्मजीवजगत्सम्बन्धस्य समन्वितस्वरूपं प्रकाशते। अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या जीवस्य ब्रह्मणः अभेदः, जगतः नामरूपात्मकव्यवहारिकसत्ता च, स्पष्टतया निरूपितम्। अस्य अध्ययनस्य परिणामरूपेण ज्ञायते यत् व्यक्तिविश्वसम्बन्धविचारः केवलं आध्यात्मिकक्षेत्रे सीमितः न, किन्तु तत्त्वमीमांसायाः वैश्विकविमर्शेषु अपि अत्यन्तप्रासङ्गिकः। आधुनिकदर्शने व्यक्तिसत्ता, विश्वसत्ता, तयोः सम्बन्धः च गम्भीरतया परीक्ष्यन्ते, यत्र वेदान्तदृष्टिः एकं समन्वितदर्शनं प्रददाति।

तृतीयं, चैतन्यतत्त्वस्य महत्त्वं विशेषतया प्रकाशते। ब्रह्मसूत्रेषु चैतन्यं ब्रह्मस्वरूपमेव इति प्रतिपादनं दृश्यते, यत् सर्वानुभवाधाररूपेण स्वीकृतम्। आधुनिकवैज्ञानिकपरिसरे चैतन्यविषयकअनुसन्धानं प्रवर्तमानम् अस्ति, किन्तु तस्य अन्तिमस्वरूपनिर्णयः अद्यापि अनिर्णीतः। अस्य अनुसन्धानस्य फलरूपेण ज्ञायते यत् वेदान्तदृष्ट्या चैतन्यं मूलतत्त्वं, न केवलं जैविकप्रक्रियाफलम्। एतत् निष्कर्षः आधुनिकचैतन्य-अध्ययनस्य सन्दर्भे नवदिशां प्रदर्शयति।

चतुर्थं, कारणकार्यसम्बन्धस्य गम्भीरदर्शनात्मकस्वरूपं उद्घाटितम्। ब्रह्मसूत्रेषु ब्रह्म उपादाननिमित्तकारणरूपेण स्वीकृतम्, यत् विश्वस्य अन्तिमकारणतत्त्वं निर्दिशति। आधुनिकविज्ञानं कारणकार्यसम्बन्धं नियमबद्धतया विवेचयति, किन्तु अन्तिमकारणस्य स्वरूपं तत्र अनिर्णीतमेव दृश्यते। अस्य अध्ययनस्य परिणामतः ज्ञायते यत् वेदान्तदृष्ट्या कारणतत्त्वस्य एकीकृतस्वरूपं अधिकगम्भीरं, व्यापकं च अस्ति।

पञ्चमं, ज्ञानमीमांसात्मकपरिणामाः अपि उल्लेखनीयाः। वेदान्तपरम्परायां ज्ञानं श्रुति-युक्ति-अनुभवसमन्वितं, यत्र ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनम्। आधुनिकज्ञानमीमांसायां प्रमाणस्वरूपं, अनुभवस्य मर्यादा, तर्कस्य उपयोगिता च विवेच्यन्ते। अस्य तुलनात्मकविश्लेषणस्य फलरूपेण ज्ञायते यत् वेदान्तदृष्ट्या ज्ञानस्य व्यापकस्वरूपं, विशेषतः अनुभवरूपज्ञानस्य महत्त्वं, आधुनिकचिन्तनपरिसरे नूतनदृष्टिं प्रददाति।

षष्ठं, अन्तर्विषयकसंवादस्य सम्भावना स्पष्टतया उद्घाटिता। अस्मिन् अध्ययनमध्ये दर्शनशास्त्रस्य तत्त्वानि विज्ञानशास्त्रेण सह संवादरूपेण संयोजितानि, यत्र ब्रह्मतत्त्वस्य एकत्वविचारः, विश्वस्य आधारभूतस्वरूपता, चैतन्यप्राधान्यं च आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु अपि अनुगम्यते। एतत् परिणामः दर्शयति यत् शास्त्र-विज्ञानयोः मध्ये न केवलं विरोधः, अपि तु संवादस्य व्यापकसम्भावना वर्तते।

सप्तमं, वैश्विकप्रासङ्गिकता प्रकाशिता। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं केवलं भारतीयपरम्परायां सीमितं न, अपि तु वैश्विकतत्त्वविमर्शेषु अपि महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। अस्तित्वमीमांसा, चैतन्यविज्ञानम्, ब्रह्माण्डविज्ञानम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु एतस्य तत्त्वस्य उपयोगिता प्रतिपन्ना। अस्य परिणामतः भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकमहत्त्वं सुदृढीकृतम्।

अष्टमं, शास्त्रीयगाम्भीर्यस्य पुनर्प्रतिष्ठा साधिता। आधुनिकपरिसरे प्राचीनग्रन्थानां अध्ययनं प्रायः केवलं ऐतिहासिकदृष्ट्या कृतम्, किन्तु अस्य अनुसन्धानस्य परिणामाः दर्शयन्ति यत् ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितानि तत्त्वानि अद्यापि दार्शनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु सजीवप्रासङ्गिकतां धारयन्ति। एतेषां तत्त्वानां पुनर्विचारः शास्त्रीयपरम्परायाः नूतनमूल्यांकनं साधयति।

नवमं, सीमाबोधः अपि स्पष्टः। विज्ञानस्य प्रायोगिकप्रमाणाधारितता, वेदान्तस्य अनुभवरूपता च उभयोः परम्परयोः भिन्नस्वरूपं

दर्शयन्ति। एषः भेदः पूर्णसमन्वयस्य मर्यादां सूचयति, किन्तु तत्र संवादस्य अवकाशः अपि वर्तते। अस्य अध्ययनस्य परिणामतः समन्वयस्य यथार्थसीमा, सम्भावना च उभयतया प्रकाशिता।

दशमं, भावीअनुसन्धानस्य दिशानिर्देशः अपि निष्पन्नः। चैतन्यविषयकविमर्शः, ब्रह्माण्डोत्पत्तिविचारः, ज्ञानमीमांसात्मकदृष्ट्या ब्रह्मतत्त्वस्य विश्लेषणम् इत्यादयः क्षेत्राः अधिकगम्भीरानुसन्धानस्य अपेक्षां कुर्वन्ति। अन्तर्विषयकपद्धत्या शास्त्र-विज्ञानसंवादस्य विस्तारः भविष्ये अधिकफलप्रदः भवितुमर्हति।

एवं समग्रतया अस्य अनुसन्धानस्य परिणामाः दर्शयन्ति यत् ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं सार्वकालिकं, सार्वभौमिकं च तत्त्वम्, यत् आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये अपि नूतनदृष्ट्या प्रकाशते। एते परिणामाः शास्त्रीयज्ञानस्य पुनर्प्रतिष्ठां, आधुनिकचिन्तनपरिसरे तस्य योगदानं, तथा अन्तर्विषयकअनुसन्धानस्य सुदृढीकरणं च साधयन्ति।

अनुशंसाः

अस्य शोधप्रबन्धस्य अन्वेषणफलाधारेण केचन महत्वपूर्णाः अनुशंसाः प्रस्तूयन्ते, ये ब्रह्मसूत्राधारितब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये गम्भीरतरअनुसन्धानाय, शास्त्र-विज्ञानसंवादस्य सुदृढीकरणाय च उपकारकाः स्युः।

प्रथमं, ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादिततत्त्वानां अन्तर्विषयकदृष्ट्या अध्ययनम् अधिकं प्रवर्धनीयम्। दर्शनशास्त्रस्य परम्परागतमीमांसा आधुनिकविज्ञानशाखाभिः, विशेषतः भौतिकविज्ञान, न्यूरोविज्ञान, संज्ञानविज्ञानादिभिः सह संयोजनीया। एतादृशः समन्वितदृष्टिकोणः ब्रह्मतत्त्वस्य व्यापकगाम्भीर्यं अधिकं स्पष्टयिष्यति।

द्वितीयं, ब्रह्मसूत्रभाष्यपरम्परायाः तुलनात्मकअध्ययनम् प्रोत्साहनीयम्। शङ्कर, रामानुज, माध्वादीनां भिन्नदृष्टीनां सम्यग्विश्लेषणेन तत्त्वज्ञानस्य बहुआयामिकस्वरूपं उद्घाट्यते। एषः तुलनात्मकदृष्टिकोणः आधुनिकअनुसन्धानपरिसरे अधिकं उपयोगी भवेत्, यतः बहुविधमतानां समन्वयः नूतनदृष्टिप्रदायकः भवति।

तृतीयं, चैतन्यविषये वेदान्तदृष्टेः आधुनिकवैज्ञानिकानुसन्धानैः सह गम्भीरसंवादः स्थापनीयः। चैतन्यं वेदान्ते मूलतत्त्वं, किन्तु आधुनिकविज्ञानक्षेत्रे अद्यापि अनिर्णीतविषयः अस्ति। एतयोः परम्परयोः संवादेन चैतन्यस्वरूपस्य अधिकगम्भीरबोधः सम्भवति।

चतुर्थं, ब्रह्मसूत्राधारिततत्त्वज्ञानस्य शिक्षणपद्धतौ आधुनिकीकरणं करणीयम्। पारम्परिकपाठशालासु सीमितं अध्ययनं विस्तारितुं विश्वविद्यालयस्तरे, अनुसन्धानकेन्द्रेषु, अन्तर्राष्ट्रीयपरिसरे च एतत् विषयं समावेश्य प्रोत्साहनं दातव्यम्। एतत् भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकप्रसारणाय सहायकं भविष्यति।

पञ्चमं, आधुनिकभाषासु, विशेषतः आङ्ग्लभाषायां, ब्रह्मसूत्रतत्त्वानां उच्चस्तरीयप्रकाशनं वर्धनीयम्। एतत् वैश्विकविद्वत्समाजे वेदान्तदर्शनस्य स्वीकार्यता वर्धयिष्यति, तथा अन्तर्राष्ट्रीयसंवादस्य मार्गं प्रशस्तं करिष्यति।

षष्ठं, अनुसन्धानपद्धतौ वैज्ञानिकमानदण्डानां समावेशः आवश्यकः। तर्कसंगतता, प्रमाणाधारिता, तुलनात्मकविश्लेषणम्, समालोचनात्मकदृष्टिः च सम्यक् उपयोजनीयाः। एतेन शास्त्रीयज्ञानस्य विश्वसनीयता, आधुनिकप्रासङ्गिकता च सुदृढा भविष्यति।

सप्तमं, डिजिटलसाधनानां उपयोगः अपि प्रवर्धनीयः। ब्रह्मसूत्राणां, भाष्यग्रन्थानां, तत्त्वमीमांसात्मकसाहित्यानां च डिजिटलीकरणेन अध्ययनं सुलभं, सुसंगतं च भविष्यति। एतत् वैश्विकअनुसन्धानपरिसरे महत्त्वपूर्णं योगदानं दास्यति।

अष्टमं, भविष्ये अनुसन्धानक्षेत्राणि स्पष्टतया निर्देष्टव्यानि। विशेषतः ब्रह्मतत्त्वस्य ब्रह्माण्डविज्ञानेन सह सम्बन्धः, चैतन्यविज्ञानसम्बद्धविमर्शः, तथा ज्ञानमीमांसात्मकदृष्ट्या पुनर्विचारः इत्यादयः क्षेत्राः अधिकगम्भीरअनुसन्धानस्य अपेक्षां कुर्वन्ति।

एवं समग्रतया एताः अनुशंसाः ब्रह्मसूत्राधारितब्रह्मतत्त्वस्य शास्त्रीयगाम्भीर्यं संरक्ष्य, आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये तस्य प्रभावीपुनर्स्थापनाय, तथा अन्तर्विषयकज्ञानसंवादस्य सुदृढीकरणाय दिशानिर्देशरूपेण स्वीकरणीयाः।

अध्ययनस्य सीमाः

अस्य शोधप्रबन्धस्य निर्माणे ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या समालोचनात्मकमीमांसा कृतापि, तत्र केचन स्वाभाविकाः, पद्धतिगताः, विषयगताः च सीमाबिन्दवः स्पष्टतया दृश्यन्ते। एते सीमाबिन्दवः अनुसन्धानस्य परिसीमां निर्दिशन्ति, तथा भावीअनुसन्धानाय दिशानिर्देशं ददति।

प्रथमं, विषयस्य स्वरूपे एव एकः मूलभूतः सीमाबिन्दुः निहितः। ब्रह्मतत्त्वं वेदान्तदर्शने अत्यन्तसूक्ष्मं, अवाङ्मनसगोचरं, अनुभवप्रधानं च तत्त्वम्। अस्य तत्त्वस्य पूर्णतया भाषिकनिरूपणं, तर्कात्मकव्याख्या च सर्वथा सम्भवा न। आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या तस्य समीक्षणे अपि तदेव बाधकत्वेन दृश्यते, यतः विज्ञानं मुख्यतया प्रायोगिकप्रमाणेषु आधारितं, यदा वेदान्तः अनुभवरूपज्ञानं प्रधानं मन्यते।

द्वितीयं, ब्रह्मसूत्राणां सूत्रशैली अपि अध्ययनस्य सीमां निर्माति। सूत्राणि अत्यन्तलघूनि, गूढार्थयुक्तानि च सन्ति, यत्र भाष्यपरम्परायाः अनिवार्यता दृश्यते। भिन्नभिन्नभाष्यकाराणां विविधानि मतानि, यथा अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैतादयः, अध्ययनस्य एकसंगतदृष्टिं निर्मातुं कठिनतां जनयन्ति। अस्मिन् प्रबन्धे प्रमुखतया अद्वैतदृष्टिः आश्रिता, अतः अन्यदृष्टीनां सम्यग्विस्तृतपरिशीलनं न सम्यक् समाविष्टम्।

तृतीयं, आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये तुलनात्मकविश्लेषणस्य सीमाः अपि द्रष्टव्याः। विज्ञानं पदार्थाधारितं, मापनयोग्यं, प्रायोगिकपरीक्षणाधीनं च अस्ति, यदा वेदान्तदृष्ट्या ब्रह्मतत्त्वं अप्रमेयं, अविकारी, सर्वव्यापि च इति प्रतिपाद्यते। अतः उभयोः परम्परयोः प्रत्यक्षसमन्वयः सर्वदा सुलभः न, किन्तु केवलं तुलनात्मकदृष्ट्या केचन साम्यबिन्दवः एव निर्दिश्यन्ते।

चतुर्थं, चैतन्यविषये अनुसन्धानस्य सीमितता अपि उल्लेखनीया। आधुनिकन्यूरोविज्ञानं चैतन्यं मस्तिष्कप्रक्रियारूपेण विवेचयति, किन्तु तस्य अन्तिमस्वरूपं अद्यापि अनिर्णीतम्। वेदान्तदृष्ट्या चैतन्यं मूलतत्त्वम् इति प्रतिपादनं दृश्यते, किन्तु एतयोः दृष्ट्योः मध्ये पूर्णतया सुसंगतसंवादः अस्मिन् अध्ययनमध्ये सीमितरूपेण एव निरूपितः।

पञ्चमं, पद्धतिगतसीमा अपि अस्ति। अस्य अनुसन्धानस्य स्वरूपं मुख्यतया गुणात्मकम्, व्याख्यानात्मकविश्लेषणपरकं च अस्ति। परिमाणात्मकदृष्ट्या, प्रायोगिकतया वा तत्त्वानां परीक्षणं अस्मिन् प्रबन्धे न कृतम्। अतः निष्कर्षाः दार्शनिकमीमांसात्मकदृष्ट्या बलवन्तः सन्ति, किन्तु वैज्ञानिकप्रमाणाधारिततया तेषां प्रत्यक्षसिद्धिः न प्रदर्शिता।

षष्ठं, स्रोतसामग्रीसंबन्धी सीमा अपि दृष्टव्या। अध्ययनं मुख्यतया पारम्परिकग्रन्थेषु, भाष्येषु, तथा आधुनिकद्वितीयकसाहित्ये आधारितम्। तथापि सर्वेषां उपलब्धानां ग्रन्थानां, विशेषतः नवीनतमवैज्ञानिकअनुसन्धानप्रकाशनानां, सम्यक् समावेशः सर्वथा न संभवितः। एतत् अध्ययनस्य व्यापकतां किञ्चित् सीमितं करोति।

सप्तमं, भाषासम्बन्धी सीमा अपि विचारणीया। संस्कृतभाषायां शास्त्रीयगाम्भीर्यं यथावत् संरक्षितम्, किन्तु आधुनिकवैज्ञानिकपरिभाषायाः संस्कृतरूपान्तरे किञ्चित् जटिलता दृश्यते। एतेन शास्त्र-विज्ञानसंवादस्य प्रतिपादनं किञ्चित् क्लिष्टं भवति।

अन्ततः, अस्य अध्ययनस्य क्षेत्रं ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वपर्यन्तं सीमितम्। अन्येषां वेदान्तग्रन्थानां, यथा उपनिषदां, गीता, पुराणादीनां विस्तृतसमावेशः अत्र न कृतः, यः अधिकसमग्रदृष्टिं प्रदातुं शक्नोति।

एवं समग्रतया एते सीमाबिन्दवः दर्शयन्ति यत् अस्य अध्ययनस्य निष्कर्षाः गम्भीरदार्शनिकदृष्ट्या महत्वपूर्णाः सन्ति, किन्तु तेषां व्यापकवैज्ञानिकसत्यापनाय, अन्तर्विषयकविस्ताराय च भावीअनुसन्धानस्य आवश्यकता अवश्यमेव अस्ति।

अध्ययनस्य औचित्यम्

अस्य शोधप्रबन्धस्य औचित्यं बहुपर्यायैः दार्शनिकवैज्ञानिकसांस्कृतिकपरिप्रेक्ष्यैः सुदृढतया प्रतिष्ठाप्यते। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं वेदान्तदर्शनस्य केन्द्रीयविषयः, यः भारतीयज्ञानपरम्परायां सर्वोच्चतत्त्वस्वरूपेण स्वीकृतः। तथापि आधुनिकवैश्विकज्ञानपरिसरे, विशेषतः वैज्ञानिकचिन्तनस्य प्रभुत्वे, अस्य तत्त्वस्य पुनर्विचारः, समालोचनात्मकमीमांसा च अत्यावश्यकत्वेन दृश्यते। अयं शोधः तादृशस्य आवश्यकतायाः परिपूर्त्यर्थं प्रवर्तते।

प्रथमं, दार्शनिकदृष्ट्या औचित्यं स्पष्टतया दृश्यते। ब्रह्मतत्त्वं अस्तित्वमीमांसायाः मूलप्रश्नानां समाधानं प्रददाति—"किम् अस्ति?", "कुतः जगत्?", "किम् तत्त्वम्?" इत्यादयः प्रश्नाः सर्वेषु दार्शनिकपरम्परासु प्रमुखतया चर्चिताः। ब्रह्मसूत्रेषु एते प्रश्नाः तात्त्विकगाम्भीर्येण, युक्तिसंगततया च निरूपिताः। आधुनिकदर्शनशास्त्रे अपि एतेषां प्रश्नानां पुनरावृत्तिः दृश्यते, किन्तु तत्र समन्वितं, सर्वाङ्गपूर्णं उत्तरं सर्वदा न दृश्यते। अतः ब्रह्मसूत्राधारिततत्त्वज्ञानस्य पुनर्पाठः दार्शनिकक्षेत्रे अत्यन्तप्रासङ्गिकः।

द्वितीयं, वैज्ञानिकदृष्ट्या अस्य अध्ययनस्य औचित्यं विशेषतया महत्त्वपूर्णम्। आधुनिकविज्ञानं विश्वोत्पत्तेः, ब्रह्माण्डरचनायाः, चैतन्यस्वरूपस्य च अनुसन्धानं कुर्वन् अस्ति। तथापि एतेषां विषयाणां अन्तिमतत्त्वनिर्णयः अद्यापि अनिश्चितः। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं यत् ब्रह्म जगतः कारणं, सर्वाधारं, चैतन्यस्वरूपं च, तत् आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु अपि केचन साम्यबिन्दवः दर्शयति। अतः विज्ञान-वेदान्तयोः संवादस्य स्थापना, तयोः परस्परपूरकस्वरूपस्य उद्घाटनं च अस्य अध्ययनस्य प्रमुखऔचित्यरूपेण दृश्यते।

तृतीयं, चैतन्यविषये विशेषमौचित्यं दृश्यते। आधुनिकन्यूरोविज्ञानं चैतन्यं मस्तिष्कसम्बद्धप्रक्रियारूपेण विवेचयति, किन्तु तस्य मूलस्वरूपं, अनुभवरूपता, आत्मसत्ता च अद्यापि विवादास्पदविषयाः सन्ति। वेदान्तदृष्ट्या चैतन्यं मूलतत्त्वं, सर्वानुभवाधारः च इति प्रतिपादनं गम्भीरदार्शनिकमहत्त्वं धारयति। एतयोः दृष्ट्योः तुलनात्मकमीमांसा नूतनदृष्टिकोणान् उद्घाटयितुं समर्था भवति। अतः अस्य अध्ययनस्य औचित्यं चैतन्यविमर्शे अपि दृढतया प्रतिष्ठितम्।

चतुर्थं, ज्ञानमीमांसात्मकदृष्ट्या औचित्यं अवलोकनीयम्। वेदान्तपरम्परायां ज्ञानं श्रुति-युक्ति-अनुभवसमन्वितं, यत्र अनुभवप्रधानता विशेषतया स्वीकृता। आधुनिकज्ञानमीमांसायां अपि ज्ञानस्य स्वरूपं, प्रमाणानां मर्यादा, अनुभवस्य भूमिका च चर्च्यन्ते। एतयोः परम्परयोः तुलनात्मकविमर्शः ज्ञानस्वरूपस्य व्यापकबोधं प्रददाति। अस्य अध्ययनस्य औचित्यं ज्ञानमीमांसात्मकदृष्ट्या विशेषतया महत्त्वपूर्णम्।

पञ्चमं, सांस्कृतिकवैश्विकदृष्ट्या अस्य शोधस्य महत्त्वं विशेषतया प्रकाशते। भारतीयज्ञानपरम्परा प्रायः आध्यात्मिकतत्त्वेषु सीमिता इति वैश्विकपरिसरे भ्रान्तिदृष्टिः दृश्यते। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं तत्त्वज्ञानं युक्तिसंगतं, तर्कप्रधानं, दार्शनिकगाम्भीर्ययुक्तं च अस्ति। अस्य अध्ययनद्वारा भारतीयदर्शनस्य वैज्ञानिकदार्शनिकस्वरूपं वैश्विकमञ्चे प्रतिष्ठापनीयम्। एतत् औचित्यं अस्य शोधस्य व्यापकसांस्कृतिकप्रासङ्गिकतां सूचयति।

षष्ठं, शैक्षिकदृष्ट्या अपि अस्य अध्ययनस्य औचित्यं महत्त्वपूर्णम्। पारम्परिकशास्त्राध्ययनं प्रायः सीमितपरिसरे एव भवति, यत्र आधुनिकअनुसन्धानपद्धतयः अल्पतया उपयुज्यन्ते। अस्मिन् शोधे अन्तर्विषयकदृष्ट्या, तुलनात्मकविश्लेषणेन, आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये च अध्ययनं कृतम्। एतादृशः दृष्टिकोणः उच्चशिक्षास्तरे, अनुसन्धानकेन्द्रेषु, वैश्विकविद्वत्समाजे च अधिकोपयोगी भवति।

सप्तमं, अनुसन्धान-रिक्ततापूर्त्यर्थम् अपि अस्य अध्ययनस्य औचित्यं सुदृढम्। पूर्ववर्तीअध्ययनेषु ब्रह्मसूत्रेषु तात्त्विकमीमांसा विस्तृततया

कृतापि, आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या अन्तर्विषयकसमन्वितविश्लेषणस्य अभावः स्पष्टतया दृष्टः। अस्य शोधस्य प्रयत्नः एतां रिक्ततां पूरयितुं प्रवर्तते, यत्र शास्त्रीयगाम्भीर्यं, वैज्ञानिकदृष्टिः, तुलनात्मकमीमांसा च समन्वितरूपेण उपयुज्यन्ते।

अन्ततः, अस्य अध्ययनस्य औचित्यं ज्ञानविज्ञानसंवादस्य सुदृढीकरणे निहितम्। आधुनिकयुगे विभिन्नज्ञानपरम्पराणां समन्वयः अत्यावश्यकः, यत्र शास्त्रीयदर्शनानि वैज्ञानिकचिन्तनैः सह संवादं स्थापयन्ति। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं एतादृशसंवादस्य केन्द्रीयाधाररूपेण स्वीकरणीयम्।

एवं समग्रतया अस्य शोधप्रबन्धस्य औचित्यं दार्शनिक, वैज्ञानिक, ज्ञानमीमांसात्मक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, अनुसन्धानपरिप्रेक्ष्येषु सुदृढतया प्रतिष्ठितम्, यत् अस्य अध्ययनस्य आवश्यकता, प्रासङ्गिकता च निर्विवादरूपेण प्रकाशयति।

उपसंहारः

अस्य शोधप्रबन्धस्य समग्रपर्यवसानरूपेण ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितस्य ब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या समालोचनात्मकमीमांसा बहुमुखेन प्रकाशिता। वेदान्तदर्शनपरम्परायां ब्रह्मसूत्राणि उपनिषदां तात्त्विकसारस्य सूत्रात्मकप्रतिपादनरूपेण प्रतिष्ठितानि सन्ति, यत्र ब्रह्मणः परमसत्त्वरूपता, जगतः कारणत्वं, सर्वाधारत्वं, चैतन्यस्वरूपता च गाम्भीर्येण निरूपितम्। अस्य अध्ययनस्य निष्कर्षरूपेण ज्ञायते यत् एतत् ब्रह्मतत्त्वं केवलं पारम्परिकआध्यात्मिकपरिसरे सीमितं न, अपि तु आधुनिकवैज्ञानिकदार्शनिकविमर्शेषु अपि गहनप्रासङ्गिकतां धारयति।

प्रथमं निष्कर्षं ब्रह्मतत्त्वस्य सार्वकालिकसार्वभौमिकस्वरूपस्य उद्घाटनम्। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्म न कदाचन देशकालपरिस्थितिभिः सीमितं, किन्तु अस्तित्वस्य मूलाधाररूपं तत्त्वम्। "जन्माद्यस्य यतः" इति सूत्रार्थः जगतः उत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणि एव प्रतिष्ठापयति। अयं विचारः आधुनिकतत्त्वमीमांसायां अपि मूलप्रश्नरूपेण प्रतिष्ठितः, यत्र विश्वस्य उत्पत्तिः, तस्य आधारभूततत्त्वं, एकत्वस्वरूपं च अन्वेष्यते।

द्वितीयं निष्कर्षं ब्रह्मजीवजगत्सम्बन्धस्य समन्वितदृष्टेः प्रकाशनम्। अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या जीवस्य ब्रह्मणः अभेदः, जगतः नामरूपात्मकव्यवहारिकसत्ता च प्रतिपाद्यते। अस्य अध्ययनस्य फलरूपेण ज्ञायते यत् व्यक्तिविश्वसम्बन्धस्य सम्यग्विवेचनं वेदान्तदृष्ट्या अधिकसमन्वितं, गम्भीरं च अस्ति। आधुनिकदर्शने अपि व्यक्तिसत्ता, विश्वसत्ता, तयोः सम्बन्धः च गम्भीरविमर्शविषयत्वेन दृश्यते, किन्तु वेदान्तदृष्टिः तत्र एकीकृतं समाधानं प्रददाति।

तृतीयं निष्कर्षं चैतन्यतत्त्वस्य केन्द्रीयमहत्त्वस्य उद्घाटनम्। ब्रह्मसूत्रेषु चैतन्यं ब्रह्मस्वरूपमेव इति प्रतिपादनं दृश्यते, यत् सर्वानुभवाधारभूतं तत्त्वम्। आधुनिकविज्ञानक्षेत्रे चैतन्यविषयकअनुसन्धानं प्रवर्तमानम् अस्ति, किन्तु तस्य अन्तिमस्वरूपनिर्णयः अद्यापि अनिर्णीतः। वेदान्तदृष्ट्या चैतन्यं मूलतत्त्वम् इति प्रतिपादनं आधुनिकचिन्तनपरिसरे नूतनदृष्टिकोणं प्रददाति, यत् विज्ञानस्य सीमां दर्शयन् तस्य विस्ताराय मार्गं सूचयति।

चतुर्थं निष्कर्षं कारणकार्यसम्बन्धस्य दार्शनिकगाम्भीर्यस्य प्रकाशनम्। ब्रह्मसूत्रेषु ब्रह्म उपादाननिमित्तकारणरूपेण स्वीकृतम्, यत् विश्वस्य अन्तिमकारणतत्त्वं निर्दिशति। आधुनिकविज्ञानं कारणकार्यसम्बन्धं नियमबद्धतया विवेचयति, किन्तु तस्य अन्तिमकारणनिर्णयः स्पष्टतया न दृश्यते। वेदान्तदृष्ट्या ब्रह्मतत्त्वस्य कारणरूपता अधिकसमन्वितं, व्यापकं च स्पष्टीकरणं प्रददाति।

पञ्चमं निष्कर्षं ज्ञानमीमांसात्मकदृष्टेः सुदृढीकरणम्। वेदान्तपरम्परायां ज्ञानं श्रुति-युक्ति-अनुभवसमन्वितं, यत्र अनुभवरूपज्ञानस्य विशेषमहत्त्वं दृश्यते। आधुनिकज्ञानमीमांसायां प्रमाणस्वरूपं, अनुभवस्य मर्यादा, तर्कस्य उपयोगिता च विवेच्यन्ते। एतयोः दृष्ट्योः तुलनात्मकविमर्शः ज्ञानस्वरूपस्य व्यापकबोधं प्रददाति, यत् ज्ञानविज्ञानसंवादस्य नूतनदिशां उद्घाटयति।

षष्ठं निष्कर्षं अन्तर्विषयकसंवादस्य सम्भावनायाः सुदृढीकरणम्। अस्मिन् अध्ययनमध्ये दर्शनशास्त्रस्य तत्त्वानि विज्ञानशास्त्रेण सह संवादरूपेण संयोजितानि। ब्रह्मतत्त्वस्य एकत्वविचारः, चैतन्यस्वरूपता, विश्वस्य आधारभूततत्त्वत्वं च आधुनिकवैज्ञानिकविमर्शेषु अपि केचन साम्यबिन्दवः दर्शयन्ति। तथापि उभयोः परम्परयोः भिन्नस्वरूपं अपि स्पष्टतया अवलोकितम्, यतः विज्ञानं प्रायोगिकप्रमाणाधारितं, वेदान्तः तु अनुभवरूपज्ञानप्रधानः। एषः भेदः संवादस्य मर्यादां सूचयति, किन्तु तस्य आवश्यकता अपि बोधयति।

सप्तमं निष्कर्षं भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकप्रासङ्गिकतायाः उद्घाटनम्। ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं तत्त्वज्ञानं केवलं पारम्परिकधार्मिकपरिसरे सीमितं न, अपि तु वैश्विकदर्शनविमर्शेषु अपि महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। अस्तित्वमीमांसा, चैतन्यविज्ञानम्, ब्रह्माण्डविज्ञानम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु वेदान्ततत्त्वानां योगदानं अधिकगौरवेन स्वीकर्तुं शक्यते।

अष्टमं निष्कर्षं अनुसन्धानक्षेत्रस्य विस्तारस्य संकेतः। अस्य अध्ययनस्य परिणामाः दर्शयन्ति यत् ब्रह्मसूत्राधारिततत्त्वज्ञानस्य आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या अनुसन्धानं अधिकगम्भीरतया विस्तर्तुं शक्यते। विशेषतः चैतन्यविषयकविमर्शः, ब्रह्माण्डोत्पत्तिविचारः, तथा ज्ञानमीमांसात्मकविश्लेषणम् इत्यादयः क्षेत्राः भविष्ये अधिकानुसन्धानाय योग्याः सन्ति।

अन्ततः, अयं शोधप्रबन्धः दर्शयति यत् ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितं ब्रह्मतत्त्वं सार्वकालिकं, सार्वभौमिकं च तत्त्वम्, यत् शास्त्र-विज्ञानयोः मध्ये संवादस्य सेतुरूपेण कार्यं कर्तुं समर्थम्। एतत् अध्ययनं न केवलं वेदान्तदर्शनस्य गाम्भीर्यं प्रकाशयति, अपि तु आधुनिकवैज्ञानिकपरिसरे तस्य पुनर्स्थापनायाः मार्गं प्रशस्तं करोति। एवं सति, ब्रह्मसूत्राधारितब्रह्मतत्त्वस्य आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्ये समालोचनात्मकमीमांसा भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकमूल्यं

सुदृढीकर्तुं, ज्ञानविज्ञानसंवादस्य नूतनदिशां उद्घाटयितुं च महत्त्वपूर्णं योगदानं वहति।

ग्रन्थसूची

बादरायणः – ब्रह्मसूत्रम् (शाङ्करभाष्यसहितम्), वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्।

शङ्कराचार्यः – ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज्।

रामानुजाचार्यः – श्रीभाष्यम् (ब्रह्मसूत्रव्याख्या), मद्रास: श्रीवैष्णव ग्रन्थमाला।

माध्वाचार्यः – ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, उडुपी: माध्वमठप्रकाशनम्।

स्वामी गम्भीरानन्दः – Brahma Sutra Bhasya of Shankaracharya, Kolkata: Advaita Ashrama।

स्वामी शिवानन्दः – All About Hinduism, Rishikesh: Divine Life Society।

स्वामी कृष्णानन्दः – The Philosophy of the Brahma Sutra, Rishikesh: Divine Life Society।

राधाकृष्णन्, **सर्वपल्ली** – Indian Philosophy (Vol. II), New Delhi: Oxford University Press।

शर्मा, **चन्द्रधर** – A Critical Survey of Indian Philosophy, Delhi: Motilal Banarsidass।

दासगुप्तः, **सुरेन्द्रनाथः** – A History of Indian Philosophy (Vol. I), Cambridge: Cambridge University Press।